

ΦΙΛΙΠΠΗΣ Δημήτρης

Οι πειρατές της δημοκρατίας – οι κουρσάροι του φασισμού: Στιγμιότυπα από τον ισπανικό εμφύλιο στη Μεσόγειο¹

1. Το «Δεν Ξεχνώ» στα ισπανικά

Ο ισπανικός «νόμος περί της ιστορικής μνήμης» έγινε η αφορμή της ανακάλυψης και αποκάλυψης ομαδικών τάφων (στρατιωτών και αμάχων) της ηττημένης πλευράς του εμφυλίου. Αφής στιγμής ένα γεγονός έγινε νόμος, είναι φυσικό ο νόμος «καθαυτός» να γίνεται γεγονός. Κι αυτό συμβαίνει κάθε φορά που επιστρέφει στην επικαιρότητα, ως πρώτη είδηση ασφαλώς, η μακάβρια αποκάλυψη ομαδικών τάφων με ανακατεμένους, συνθήως, σκελετούς (Εικόνα 1)². «Ιερά Οστά» ανακαλύπτονται και αναγνωρίζονται, αν και όχι πάντα με απόλυτη βεβαιότητα. «Αμφίβολος», ως εκ τούτου, και ο «σκελετός του

1 Α. Διευκρίνιση: Μέρος της παρούσας μελέτης έχει παρουσιαστεί, την 1η-6-2012, ως ανακοίνωση σε συνέδριο του Πανεπιστημίου της Σαραγόσα-Τμήμα Σύγχρονης Ιστορίας (Universidad de Zaragoza-Departamento de Historia Contemporánea). Θέμα συνεδρίου: Ideas en armas: Fascismo, guerra civil y dictadura en Europa del sur («Εμπόλεμες ιδέες: Φασισμός, εμφύλιος πόλεμος και δικτατορία στη Νότια Ευρώπη»), και τίτλος της ανακοίνωσης: La guerra civil entre prefascismo y fascismo: los piratas de Metaxás y los corsarios de Mussolini y Franco («Ο εμφύλιος μεταξύ προφασισμού και φασισμού: οι πειρατές του Μεταξά και οι κουρσάροι του Μουσολίνι και του Φράνκο»). Το συνέδριο διοργανώθηκε, με ευθύνη της Άννας Ρόζενμπεργκ, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ερευνητικού-επιστημονικού προγράμματος, *De la dictadura a la transición: Portugal-Grecia-España* («Από τη δικτατορία στη μεταπολίτευση: Πορτογαλία-Ελλάδα-Ισπανία») με διευθυντή τον καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας του Παν. της Σαραγόσα, Julián Casanova. Στο πρόγραμμα αυτό είναι μέλος και ο συγγραφέας του παρόντος. Μέχρι στιγμής (Απρίλιος 2015) δεν έχουν εκδοθεί Πρακτικά.

Β. Άλλες διευκρινίσεις. 1. Η παρούσα μελέτη συγκεφαλαιώνει στοιχεία και τεκμήρια από το σχετικό ερευνητικό έργο μας από την ισπανική γλώσσα κυρίως, που βασίζονταν πρωτίστως σε πρωτογενείς πηγές του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ). Αντιστοίχως, αξιοποιούμε εδώ περισσότερο τα αρχεία του του ισπανικού Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΜΑΕ). 2. Ενσωματώσαμε στο κείμενο κάποιες επιπρόσθετες προφορικές παρατηρήσεις μας και σχόλια, που προέκυψαν στο πλαίσιο του συνεδρίου κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, τόσο μετά τη δική μας ανακοίνωση όσο και σε άλλες ανακοινώσεις.

Γ. Ευχαριστίες: Ευχαριστώ θερμά τους διοργανωτές του παρόντος συνεδρίου (και ιδιαίτερα τον κ. Γιώργο Γεωργή) για την τιμή, την πρόσκληση, τη φιλοξενία. Ευχαριστώ, επίσης, τους καλούς φίλους και συναδέλφους, Θανάση Σφήκα και Κώστα Κατσούδα, με τους οποίους συνεργαστήκαμε στο παρελθόν σε παρόμοια θέματα, και μου δίνεται η ευκαιρία τώρα να αναδείξω ένα μέρος εκείνης της προσπάθειας, που δεν εντύχησε εκδοτικά.

2 Για το «νόμο περί της ιστορικής μνήμης» (ley de la memoria histórica), βλ. την ισπανική συμβολή στο παρόν συνέδριο του Jon Hernández και, επίσης, το Δημήτρης Φιλιππής, «1939: το τέλος του Ισπανικού Εμφυλίου...2009: η συνέχεια του ιδεολογικού πολέμου. Παράλληλισμοί ως προς τη “διαχείριση της μνήμης και της λήθης” σε Ισπανία και Ελλάδα». *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 500 (Ισπανικός Εμφύλιος. Φεβρουάριος 2010): 6-17. Και, βεβαίως, Paloma Aguilar Fernández, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005 –μετάφραση από το ισπανικό πρωτότυπο του 1996). Σε ό,τι αφορά γενικότερα στην ατέλειωτη βιβλιογραφία του ισπανικού εμφυλίου, «αφήνουμε» την επιλογή «25 βασικών βιβλίων» στον Χουλιάν Κασανόβα. Βλ. Julián Casanova, *A Short History of the Spanish Civil War* (London: I.B. Tauris & Co Ltd, 2013) και την ισπανική έκδοση του ίδιου, *España partida en dos-Breve historia de la Guerra Civil Española* (Barcelona: Crítica, 2014).

Ποιπή:» βεβαίως, με κεφαλαίο «Π» κι εδώ, για τον Λόρκα ο λόγος, εισέτι...³

Όπως και να το κάνουμε, όμως, καμιά μνήμη δεν περιπίπτει στη λήθη διά νόμου. Η Κύπρος καταλαβαίνει καλύτερα από κάθε άλλη χώρα το ισπανικό «Δεν Ξεχνώ», όπως αποδεικνύει, εξάλλου, ο μη επετειακός χαρακτήρας του συνεδρίου μας, φόρος τιμής, εννοείται, στους – 500 και πλέον – μαχητές των διεθνών ταξιαρχιών της Ελλάδας, της Κύπρου και της διασποράς (ανάμεσά τους, 100 οι άγνωστοι-αγνοούμενοι στρατιώτες, 27 οι γνωστοί, από τα ονόματα στους αντίστοιχους τάφους στο κοιμητήριο της Μαδρίτης).⁴

Ως «εφαρμοστέος νόμος», το ισπανικό «Δεν Ξεχνώ» εγείρει ποικίλα επιστημονικά (ιστορικά και νομικά) ζητήματα κι έτσι, αναπόφευκτα, η «διαχείριση της μνήμης και της λήθης του ισπανικού εμφυλίου» αποτελεί πεδίο έρευνας και διαμάχης.⁵ Τυγχάνει να έχουμε ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα, διερευνώντας ένα εν πολλοίς άγνωστο, ως πρόσφατα, αρχειακό υλικό γύρω από τον «διπλωματικό εμφύλιο του ισπανικού εμφυλίου πολέμου».⁶

Εάν για τη στρατιωτική ιστορία, ο επονομαζόμενος και πόλεμος της Ισπανίας αποτελεί έναν «ολοκληρωτικό πόλεμο» ή τον «πιο μεγάλο εμφύλιο» του εικοστού αιώνα,⁷ η «εξιστόρηση» των διπλωματικών γεγονότων του «προσομοιάζει», ενίοτε μιν, με ιστορικό ή αστυνομικό μυθιστόρημα (πλούσια, εξάλλου, η σχετική βιβλιογραφία), άλλοτε δε, με «κλασικό εικονογραφημένο για πειρατές και κουρσάρους» (το κόμικς για τον ισπανικό εμφύλιο, επίσης, γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση τον τελευταίο καιρό και εκτός Ισπανίας).⁸

3 Βλ. τις ανακοινώσεις στο παρόν συνέδριο του Χρήστου Μάη και της Δήμητρας Δημητρίου και τη βιβλιογραφία τους (κυρίως τις αναφορές της στο έργο της Άννας Ρόζενμπεργκ). Σε σχέση με τα οστά του Λόρκα και άλλα σχετικά ζητήματα βλ. και στο περιοδικό *Διαβάζω*, τχ. 466 (Αφιέρωμα στον Φεδερίκο Γκαρθία Λόρκα- 70 χρόνια από το θάνατό του. Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006): 116-118.

4 Το στοιχείο από το, Dimitrios Paleologópolos, «Έλληνες Αντιφασιστές Εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμος», στο Anthony N. Zahareas & Yangos Anderadis (eds), *Grecia en España. España en Grecia-Hacia una historia de la cultura mediterránea. Primer Congreso Internacional-Atenas*, 14-17 diciembre de 1996 (Madrid: Ediciones Clásicas, 1999): 57-71. Από τη λοιπή βιβλιογραφία στο θέμα, και σε ό,τι αφορά ειδικότερα τους Κύπριους εθελοντές στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο», εκτός βεβαίως από την ανακοίνωση του Paul Philippou Strongos στο παρόν συνέδριο, θα παραπέμψουμε σε ομώνυμο κεφάλαιο στο, Γιώργος Γεωργής-Georgios Georgis, *En las antipodas del Mediterráneo. ESPAÑA-CHIPRE. Relaciones a través de los tiempos* (Λευκωσία-Nicosia: Εκδόσεις Εν Τύποις, 2010): 348-371.

5 Βλ. τη σημ. 2, πρωτίστως δε το Paloma Aguilar Fernández, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου*, ό.π.

6 Βλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, «Οδός Σκουφά 31: Διπλωματικός ισπανικός εμφύλιος στην Αθήνα», στο Δημήτρης Ε. Φιλίππης (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία* -Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007): 116-145. Και, Dimitris Filippis, *Historia y Literatura: La Guerra Civil Española en Grecia* (Madrid: Ediciones del Orto-Universidad de Minissota, 2008). Το αμιγώς αρχειακό υλικό ανθολογείται στο, Dimitris Filippis-Δημήτρης Φιλίππης, *Recuperación documental: La Herencia Histórica Española en Grecia/Ανάκτηση Αρχεακού Υλικού: Η Ισπανική Ιστορική Κληρονομιά στην Ελλάδα. Primera Parte-Méρος A: Guerra Civil Española- Ισπανικός Εμφύλιος (1936-39)-Διπλωματικά έγγραφα από το Αρχείο του Υπ. Εξωτερικών της Ελλάδας. Μέρος B: Πι República Española-B Ισπανική Δημοκρατία (1931-36)- Διπλωματικά έγγραφα από το Αρχείο του Υπ. Εξωτερικών της Ελλάδας* (Madrid: Edición electrónica-Ηλεκτρονική έκδοση. Coordinación de la Edición: Foro de Formación y Ediciones Ministerio de Cultura de España-Υπουργείο Πολιτισμού Ισπανίας, με τη συνεργασία του: Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας/Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο (ΑΥΕ) και του Ινστιτούτου Θερβάντες της Αθήνας. 2009). Διατίθεται και σε έντυπη έκδοση (Μαδρίτη: Ediciones del Orto, 2010).

7 Βλ. σχετικά και την ανακοίνωση του Λουκιανού Χασιώτη στο παρόν συνέδριο.

8 Ογκώδης είναι η λογοτεχνία που εμπνέεται από τον ισπανικό εμφύλιο. Ενδεικτικά, και σε έμμεση σχέση με το θέμα της παρούσας μελέτης, και μόνο σε ό,τι αφορά αποκλειστικά στην ισπανική παραγωγή, οι φίλοι λογοτεχνίας-κινηματογράφου θα μπορούσαν να δουν π.χ. τις ταινίες *Pan negro*-

Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, η παρούσα αφήγηση (φιλοδοξεί να) είναι ένας συνδυασμός ιστορίας, λογοτεχνίας και κόμικς και γι' αυτό ζητεί, εκ προοιμίου, επιείκεια από τους φιλίστορες...

Πρώτα, όμως, η ιστορία: συγκυριακοί λόγοι κοινωνικής, πολιτικής, ιδεολογικής, οικονομικής και διπλωματικής υφής υπαγόρευσαν και επηρέασαν τη στάση της επίσημης Ελλάδας απέναντι στον ισπανικό εμφύλιο. Εν συντομία...

II. 1936: Ισπανία και Ελλάδα⁹

Η Ισπανία και η Ελλάδα του 1936 θύμιζαν η μία (σ)την άλλη: «Ζήτη η Ισπανία» φώναζαν οι εργάτες με υψωμένες γροθιές κατά τα αιματηρά γεγονότα της Θεσσαλονίκης, το Μάιο εκείνου του έτους, όταν η πόλη «μετατρεπόταν, αίφνης, σε επαναστατημένη Βαρκελώνη» (Εικόνα 2). Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις δύο χώρες ήταν ότι οι διαδικασίες της ευρείας πολιτικοποίησης και ριζοσπαστικοποίησης των μαζών εξελίσσονταν με ταχύτερους ρυθμούς στην Ισπανία, όπου η ταξική πάλη επιλυόταν πλέον διά του εμφυλίου: το πραξικόπημα του Φράνκο, τον Ιούλιο του 1936, αποσκοπούσε, πρωτίστως, στο να ανακόψει τις βαθιές και καινοτόμες κοινωνικές, πολιτικές, πολιτειακές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις της «ρηνικέλευθης Β' Ισπανικής Δημοκρατίας», που είχαν τεθεί κατά την πρώτη φάση της διακυβέρνησής της (1931-33).¹⁰

Στην Ελλάδα, η αδύναμη Β' Ελληνική Δημοκρατία (1924-35), αν και ουδέποτε επιδίωξε αντίστοιχες βαθιές τομές, ουσιαστικά κατέρρευσε και μόνο από τον «απόηχο» του ισπανικού στρατιωτικού κινήματος στο Μαρόκο, όπως διευκρίνισε ο Μεταξάς, αμέσως μετά το πραξικόπημά του, ότι, δηλαδή, «επενέβη, ώστε να μην έχει η Ελλάδα την τύχη της δυστυχούς Ισπανίας». Όπως εκ των υστέρων αποδείχτηκε, η δικτατορία της 4ης Αυγούστου αποτέλεσε την πολιτική επιλογή-λύση του τότε «συστήματος» σε μια προσπάθεια για μια «πρόσκαιρη, έστω, ανακοπή της αντίστοιχης ισπανικής εμπειρίας» (κατά μία δεκαετία, λόγω, βεβαίως, και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου).¹¹

Τα επίσημα έντυπα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου προπαγάνδισαν τη σύνθεση που ο «πατέρας» του έθνους είχε επιδείξει κατά τον τρόπο του μετριοπαθούς Σαλαζάρ στην Πορτογαλία και σε αντίθεση με τους δύο άλλους νεότερους και, εξ αυτού, πιο θερμόαιμους και «μη συνετούς» ιδεολογικούς συνοδοιπόρους:

Μαύρο ψωμί του Agustí Villaronga (2008) από το ομώνυμο βιβλίο του (βλ. Δημήτρης Φιλιππής, «Μαύρο ψωμί-δυο λόγια για την ιστορική περίοδο. Το κείμενο της παρουσίασης της ταινίας στο Ινστιτούτο Θερβάντες, 6-6-2012», http://juanitalaquejica.blogspot.com/2012/06/blog-post_9632.html). Επίσης, την ταινία *La lengua de la mariposa*-Η γλώσσα της πεταλούδας του José Luis Cuerda, 2003 [από το μυθιστόρημα του Manuel Rivas, *¿Qué me quieres amor?* (Madrid, 2000)]. Οι φίλοι του κόμικ μπορούν να βρουν το, *Βαλέρια Α. Ιάβι-Εικόνες Αλεχάντρο Ραβάσι, Ο Ισπανικός Εμφύλιος.-No pasarán* (Αθήνα: Γνώση, χχς, το ισπανικό πρωτότυπο του 2007). Βλ. επίσης από την εδώ ανακoinωση του Α. Χασιώτη, την παραπομπή στο κόμικ του Carlos Jiménez, *Todo Paracuellos* (Barcelona: Random House Mondadori, 2007).

Μια επιλογή από λογοτεχνικά-κινηματογραφικά έργα αναφοράς βλ. στο <http://culturacolectiva.com/siete-libros-sobre-la-guerra-civil-espanola/>.

Για την άνθηση του κόμικς, πρβλ. το πολιτιστικό ένθετο «Babelia» της El País 27-3-2015, και ενδεικτικά το κόμικ Vittorio Giardino, *¡No pasarán! Las aventuras de Max Fridman* (Barcelona: Norma editorial, 2011).

9 Η σύνθεση και η τεκμηρίωση εδώ στα, Δημήτρης Ε. Φιλιππής (επιμ.), 1936. *Ελλάδα και Ισπανία* -Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας...ό.π., και Θανάσης Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος: Ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία* (Αθήνα: Στάχυ, 2000).

10 Πρβλ., γι' αυτή την παράγραφο, Julián Casanova, *España...* ο.π.: 7-18.

11 Εδώ βλ. τη συνεισφορά του Θανάση Σφήκα, «Η έκρηξη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, η ισορροπία δυνάμεων και οι ελληνικές αντιδράσεις. Καλοκαίρι 1936-καλοκαίρι 1937», στο Δ. Φιλιππής, 1936: *Ελλάδα και Ισπανία*, ό.π.:257-277.

τον Φράνκο και τον Μουσολίνι. Μάλιστα, η εμπλοκή της φασιστικής Ιταλίας στον ισπανικό εμφύλιο σε συνδυασμό με την σχεδόν παράλληλη ιταλική επίθεση στην Αβησσυνία συνιστούσε απειλή και για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, όπως έδειχναν κάποια «θερμά επεισόδια» τύπου Κερκύρας (αιφνίδια ιταλική επίθεση με πρόσκαιρη κατάληψη του νησιού το φθινόπωρο του 1923), ο «προοδευτικός αφελληνισμός της ιταλοκρατούμενης Δωδεκανήσου» και, ακόμη, το Κυπριακό, ως αναπόφευκτη «φυσική διένεξη», τότε, Μ. Βρετανίας-Ιταλίας-Ελλάδας –προκλήθηκαν κατά καιρούς σοβαρά επεισόδια, κυρίως με αφορμή κάποιες επισκεψείς στη Μεγαλόνησο ιταλών αξιωματούχων της Δωδεκανήσου.¹²

Βεβαίως, το καθεστώς Μεταξά ήταν μια εθνικιστική δικτατορία, όπως ήταν, εξάλλου, και οι περισσότερες κυβερνήσεις της Μεσογείου, της Χερσονήσου του Αίμου και της Κεντρικής Ευρώπης (επρόκειτο, συλλήβδην, είτε για δικτατορίες της άκρας δεξιάς, είτε για φιλοφασιστικά ή καθαρά φασιστικά καθεστώτα). Έτσι, παντού σε αυτή την περιοχή, πλειοδοτούσε ο λόγος του καθεστωτικού τύπου και των φίλα προσκείμενων διανοουμένων.

Σε ό,τι αφορά στην ελληνική περίπτωση, αρκεί να ξεφυλλίσει κανείς τις «φιλοφρανκικές» ανταποκρίσεις του Καζαντζάκη από την Ισπανία για την Καθημερινή (με τον παραλληλισμό του Αλκάρθαρ του Τολέδο με το Μεσολόγγι), ή να δει το περιεχόμενο διαφόρων ανακοινώσεων και διακηρύξεων ανοικτής υποστήριξης υπέρ του Φράνκο «επίλεκτων» προσωπικοτήτων των γραμμάτων και της ακαδημαϊκής κοινότητας (Κ. Παλαμάς, Γρ. Ξενόπουλος), αλλά και επιφανών εκπροσώπων σύσσωμου σχεδόν του «εξοστρακισμένου πολιτικού φάσματος», από τον βενιζελισμό έως τη μοναρχική παράταξη (ενδεικτική η περίπτωση του Γ. Στρίτ) και, τέλος, της εκκλησίας (με επίσης ευνοϊκές ανακοινώσεις της Ιεράς Συνόδου υπέρ του Φράνκο).¹³

Σε αντιστάθμισμα με ό,τι συνέβαινε στο εσωτερικό της χώρας, ο ελληνισμός της διασποράς πρόσφερε ανοικτή και έμπρακτη υποστήριξη προς τη νόμιμη δημοκρατική κυβέρνηση του ισπανικού Λαϊκού Μετώπου, με κορυφαίο γεγονός τη συμμετοχή εθελοντών στις διεθνείς ταξιαρχίες, όπως επίσης και τη συμμετοχή διανοουμένων (Τσίρκας) σε διεθνή συνέδρια υποστήριξης της ισπανικής δημοκρατίας.¹⁴ Και υποστηρίζουμε ότι η πολιτογράφηση λέξεων «ισπανικής ετυμολογίας», που έκτοτε καθιερώθηκε προοδευτικά στη γλώσσα μας, οφείλεται και σε αυτή τη συμμετοχή. Π.χ., η στάση και το πραξικόπημα ονομάστηκαν έκτοτε και «προνουνσιαμέντο», ενώ η δικτατορία μετονομάσθηκε (αν και λιγότερο τότε, πολύ περισσότερο αργότερα) «χούντα», παρότι η ισπανική λέξη, ετυμολογικά, είναι «πολύριζη» και με πολύπλευρη ιστορική χρήση στον ευρύτερο ισπανόφωνο χώρο.¹⁵

12 Γ' αυτά (εδώ και στη συνέχεια στο κείμενο), πρβλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός: Ελλάδα-Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010).

13 Η τεκμηρίωση σε αυτό το εδάφιο είναι από τη συνεισφορά του Βαγγέλη Αγγελή, «Εμφύλιος πόλεμος στη Μαδρίτη-ιδεολογικός πόλεμος στην Αθήνα», στο Δημ. Φιλίππης, 1936: *Ελλάδα και Ισπανία...* ό.π. 115-145). Πρβλ. και, *Ανταποκριτές στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Κατάλογος Φωτογραφικής Έκθεσης*. Επιμελητής: Carlos García Santa Cecilia. Επιμελητής της Ελληνικής έκδοσης: Δημήτρης Ε. Φιλίππης [Αθήνα: (Συν)έκδοση, Fundación Pablo Iglesias-Ινστιτούτο Θεοβάντες-Μουσείο Νίκος Καζαντζάκης-Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΕΑ, 2009]. Ακόμη, Dimitris Filippis, «La última guerra romántica vista desde Grecia». *Letra Internacional*, n. 105 (Madrid, invierno 2009): 62-70.

14 Σε αυτά έχουν γίνει ήδη αναφορές ανωτέρω (π.χ. βλ. σημ. 4,9,12,13) και σε άλλες ανακοινώσεις του παρόντος συνεδρίου (βλ. κυρίως τις ανακοινώσεις του Χρ. Μάη και της Δ. Δημητρίου).

15 *Junta* είναι η ένωση ή συγκέντρωση προσώπων, ομάδων ή μονάδων, και επίσης έχει την έννοια της «επιτροπής» (βασιλικής-ανακτόρων, κοινοτικής κλπ) με συγκεκριμένες, κατά περίπτωση, αρμοδιότητες (συμβουλευτικές, εισηγτικές κ.ά.). Σε ό,τι αφορά στις «στρατιωτικές επιτροπές» (*juntas militares*) από ιστορική άποψη επρόκειτο για συνασπισμούς αξιωματικών του στρατεύματος, πρωτίστως συνδικαλιστικού χαρακτήρα και περιεχομένου, που τις συναντάμε κυρίως να δραστηριοποιούνται στην Ισπανία από το γύρισμα του 19ου στον 20ο αιώνα. Βεβαίως, μεταπολεμικά, εξαιτίας των διαδοχικών πραξικοπημάτων από «ομάδες στρατιωτικών», στη Λατινική

Επίσης, διάσημοι υποστηρικτές της μίας ή της άλλης πλευράς (όπως κάποιοι από τους προαναφερόμενους) χρησιμοποίησαν και «τις έκαναν μόδα το '30» κάποιες επαναστατικές ισπανικές λέξεις και φράσεις: *revolución-sublevación* (επανάσταση-εξέγερση), *no pasarán* («δεν θα περάσουν»), *viva la muerte* («ζήτω ο θάνατος»)...¹⁶

Όπως εύστοχα παρατήρησε, τότε, υψηλός αξιωματούχος, υπ' αυτές τις συνθήκες (δηλαδή, του «θάνατος ή επανάσταση» και υπό τον φόβο ή τη δικαιολογία της επικράτησης του κομμουνισμού), «η αστική τάξη προτίμησε να χάσει την ελευθερία της παρά το χρήμα της».¹⁷ Και, πράγματι, έτσι συνέβη, καθώς κάποιοι όχι μόνο δεν έχασαν το χρήμα τους, αλλά κατάφεραν να το αυξήσουν σημαντικά, σε μια εποχή οικονομικής ύφεσης, αντίστοιχης ή μεγαλύτερης, με τη σημερινή. Πώς κέρδισε η αστική τάξη και πώς, κατά συνέπεια, «ανάσανε η ασφυκτιούσα οικονομία της χώρας»; Απάντηση: χάρη στο λαθρεμπόριο όπλων στην εμπόλεμη Ισπανία, όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια...

Κατά κοινή εκτίμηση, λοιπόν, απέναντι στον πόλεμο της Ισπανίας το καθεστώς Μεταξά υποχρεωνόταν εκ των πραγμάτων να ακολουθήσει μια πολιτική απολύτως αντίθετη από αυτήν που υπαγόρευε η ιδεολογία, δεδομένου ότι, κατά τα άλλα, ο αντικομμουνισμός, ο αντικοινοβουλευτισμός και ο κοινωνικός συντηρητισμός του Μεταξά προμήνυαν τη θετική στάση του προς τους ισπανούς εθνικιστές. Ας δούμε, όμως, πώς έχει το ζήτημα...

III. *Beati absentes*

Οι φιλόστορες θα γνωρίζουν ότι το με το πρόσχημα ενδεχόμενης ή δυνητικής επέκτασης του πολέμου εκτός ισπανικών συνόρων οι περισσότερες χώρες υπέγραψαν, μεταξύ Αυγούστου και Σεπτεμβρίου του 1936, τη λεγόμενη διεθνής Συμφωνία της Μη Επεμβάσεως (ΣΜΕ) στον πόλεμο της Ισπανίας (με σύσταση αντίστοιχης διεθνούς Επιτροπής), που καθόριζε και επέβαλε, εφεξής, εμπάργκο ανεφοδιασμού στην Ισπανία. Ήταν σαφές, και εν πολλοίς αναμενόμενο, ότι οι η κομμουνιστική ΕΣΔΔ, η ναζιστική Γερμανία, η φασιστική Ιταλία αλλά και η Πορτογαλία του Σαλαζάρ, για τους δικούς τους λόγους η κάθε μία, δεν θα δεσμεύονταν από μια συμφωνία που επέβαλε η φιλελεύθερη δημοκρατική Ευρώπη (Αγγλία-Γαλλία).¹⁸

Ήδη από τα τέλη του 1936, η διπλωματία του Φράνκο μιλούσε για «νομιμοποίηση της παραβατικότητας», διαπίστωση που θα επιβεβαιωνόταν, εμμέσως πλην σαφώς, και το φθινόπωρο του επόμενου έτους, 1937, στο πλαίσιο της «συνδιάσκεψης στη Νυόν» για το ίδιο θέμα. Σε αυτό το διάστημα, οι περισσότερες ναυτικές χώρες έσπαγαν η μία μετά την άλλη το εμπάργκο, με το λαθρεμπόριο που διεξήγαν προς τις «δύο Ισπανίες», τόσο την «ερυθρά Ισπανία» (*España roja*) του Λαϊκού Μετώπου (και των κυβερνήσεων, κατά σειρά, Μαδρίτης-Βαλένθιας-Βαρκελώνης) όσο και την «εθνική Ισπανία» (*España nacional*) της «επαναστατικής κυβέρνησης του Μπούργος».¹⁹ «Μακάριοι απόντες» (*Beati absentes*) σε αυτή την υπόθεση δεν υπήρξαν, όπως εύστοχα και έγκαιρα προέβλεψε η ελληνική διπλωματία, «δεδομένου ότι ήτο αδύνατο να αγνοθούν τα εμφανή

Αμερική προπαντός, επικράτησε ο όρος «χούντα» ως συνώνυμο του «δικτατορία», που ως επί το πλείστον έχει να κάνει με τις «στρατιωτικές δικτατορίες της Λατινικής Αμερικής» (*juntas militares de América Latina*).

16 Πρβλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, «1939: το τέλος του Ισπανικού Εμφυλίου...2009: η συνέχεια του ιδεολογικού πολέμου...», *ό.π.*

17 Η εκτίμηση είναι το Αλέξανδρου Μαζαράκη Αιγιάν, όπως την παραθέτει ο Θανάσης Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος...*, *ό.π.*

18 Βλ. Θανάσης Δ. Σφήκας, «Η έκρηξη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, η ισοροπία δυνάμεων και οι ελληνικές αντιδράσεις...», *ό.π.*

19 Για τον ιστορικό όρο «δύο Ισπανίες» (*dos Españas*), Santos Juliá, *Historia de las dos Españas* (Madrid: Taurus, 2005).

οικονομικά οφέλη που απέρρεαν από το λαθρεμπόριο όπλων στην εμπολέμη Ισπανία».²⁰

Όπως όλες οι ναυτικές χώρες, έτσι και η Ελλάδα της 4ης Αυγούστου ενεπλάκη αμέσως σε αυτή την υπόθεση.²¹ Η «Ελληνική Εταιρεία Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου» (ΕΕΠΚ) του Πρόδρομου Αθανασιάδη Μποδοσάκη και ο «αξιόμαχος ελληνικός εφοπλισμός», άδραξαν την ευκαιρία και επιδόθηκαν στο λαθρεμπόριο πολεμικού και άλλου υλικού και με τις «δύο Ισπανίες», αλλά πρωτίστως με τη νόμιμη κυβέρνηση της «ερυθράς Ισπανίας, διότι αυτή κρατούσε τας κλείδας του θησαυροφυλακίου και πλήρωνε σε σκληρό συνάλλαγμα».²²

Τον Οκτώβριο του '36 έφθναν στο Αλικάντε τα πρώτα ελληνικά πλοία που έφυγαν από τη Μαύρη Θάλασσα (όπου «φόρτωσαν ρωσικό εξοπλισμό και έμψυχο υλικό» – προφανώς εθελοντές) με προορισμό τους «αγωνιζόμενους ερυθρούς του ισπανικού Λαϊκού Μετώπου». Το πρώτο «μεγάλο φορτίο» έφυγε από τον Πειραιά το Μάρτιο του 1937 με 200 τόνους φυσιγγίων όπλων, 120 τόνους σφαίρες πυροβόλου και 100 τόνους οβίδες κανονιών (για τους «ερυθρούς», πάντα). Το τελευταίο (μεγάλο μεν αλλά λιγότερο εντυπωσιακό) φορτίο φέρεται να απέπλευσε από την Ελευσίνα το Μάιο του 1938. Στο ενδιάμεσο διάστημα και έως τη λήξη του πολέμου μικρότερα πλοία ελληνικών συμφερόντων απέπλευσαν από διάφορα λιμάνια του Αιγαίου και από τη Μαύρη Θάλασσα, με φορτία είτε απευθείας από το εργοστάσιο του Μποδοσάκη είτε από παραγγελίες του ίδιου από εργοστάσια άλλων χωρών (της ΕΣΣΔ και της Κεντρικής Ευρώπης, κυρίως).²³

Το «Καλυκοποιείο» του Μποδοσάκη είχε 600 εργάτες το 1936, και το 1939 12.000, που εργάζονταν ασταμάτητα σε βάρδιες επί 24ωρου βάσεως για να προλαβαίνουν τις παραγγελίες των Ισπανών (των «ερυθρών» πρωτίστως αλλά και των «εθνικών», δευτερευόντως), όπως και άλλων εμπολέμων ανά την υφήλιο (π.χ. πόλεμος Ιαπωνίας-Κίνας). Οι επιδόσεις: από το φθινόπωρο του '36 έως το καλοκαίρι του '38, το εργοστάσιο του Μποδοσάκη είχε παράξει και εξάγει 8 εκατ. τόνους πολεμικού υλικού και είχε εισπράξει πάνω από 2 εκ. λίρες, που κατέτασσαν το εργοστάσιό του ως τη μεγαλύτερη

20 Σε αυτό το μέρος η τεκμηρίωση προέρχεται κυρίως από το, Dimitris Filippis, «Grecia, Mediterráneo y América Latina en la Guerra Civil Española (1936-39)», στο Efcimía Pandís Pavlakis (ed.), *América Latina y el Mediterráneo: ideas en contacto*, Actas del XIV de la FIEALC, Atenas, 14-16 de octubre de 2009 (Madrid: Ediciones del Orto, 2011): 314-125.

21 Έχουν ενδιαφέρον τα στοιχεία για τη «ναυτική Ελλάδα» της εποχής που δίνουν οι ξένοι μελετητές και σε σχέση πάντα με τη δράση της στον ισπανικό εμφύλιο: κατατάσσεται στη 10η θέση παγκοσμίως, με 1.500 φορτηγά πλοία – το 90% μικρά – συνολικής χωρητικότητας 2 εκ. τόνους, ενώ η ισπανική ναυτιλία διέθετε, αντίστοιχα, 900 πλοία με 1,1 εκατ. τόνους. Βλ. Italo Zingarelli, *I Paesi Danubiani e Balcanici* (Milano: Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, 1938): 173-174. José Luis Alcafor Nassaes, *Las Fuerzas Navales en la Guerra Civil Española* (Barcelona: Dopesa, 1971): 147.

22 Πρβλ. γι' αυτά Δ. Φιλιππής, Προφασισμός...ό.π.: 255 (σημ.108), και τις βιογραφίες του Μποδοσάκη (ο οποίος ταξίδευσε τόσο στη Βαρκελώνη όσο και στο Σαν Σεμπασιτιάν το 1937 και 1938), δηλαδή βλ. Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης 1891-1970* (Αθήνα: Ίδρυμα Μποδοσάκη, 2005): 155 και Βρασύδας Χ. Σωτηρόπουλος, *Μποδοσάκης* (Αθήνα: Ερμείας, 1985): 153 και 176-177. Βλ. επίσης, Mogens Pelt, «Bodosakis Athanasiadis: a Greek businessman from the East», στο Lars Andersen (ed.), *Middle Eastern Studies in Denmark* (Odense: Odense University, 1994): 65-85

23 Όπως προηγούμενη σημείωση και ακόμα, Dimitris Filippis-Δημήτρης Φιλιππής, *Recuperación documental: La Herencia Histórica Española en Grecia/Ανάκτηση Αρχαιακού Υλικού...ό.π.* (το μέρος 3 Α). Πρβλ, επίσης και τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ισπανίας (Archivo Ministerio Asuntos Exteriores-AMAE και ειδικότερα στοιχεία από τα «ντοσιέ του αρχείου της Ισπανικής Πρεσβείας στην Αθήνα-ΑΗΜΑΕΓ» - που τα οφείλουμε στον Κ. Κατσούδα): AMAE R1047/57: Boletín del Servicio Nacional de Prensa (14-VI-1938); Romero Radigales a Jordana (Atenas 30-I-1939); ΑΗΜΑΕΓ dossier 35: Pappas a Ministerio de Asuntos Exteriores (Marsella 22-III-1938); dossier 29.2: Argyropoulos a Ministerio de Asuntos Exteriores (San Sebastián 6-X-1939).

εταιρεία εξοπλισμών στη νοτιοανατολική Ευρώπη (Εικόνα 3).²⁴

IV. «Βροχή καταγγελιών» μεταξύ φασιστών- ναζιστών

«Εμείς βάλαμε φρένο στην παγκόσμια οικονομική κρίση, αφής στιγμής λύσαμε το χειρόφρενο της πειρατείας του λαθρεμπορίου» (*dese freno de pirateria del contrabando*), τόνιζε κάπως αυτοσαρκαστικά η διπλωματία της εθνικιστικής κυβέρνησης του Μπούργος.²⁵ Κατά την επίσημη εκτίμηση της Τραπέζης της Ελλάδος για το οικονομικό έτος 1937, ο πόλεμος της Ισπανίας για την ελληνική οικονομία σήμαινε «έκτακτη και σημαντική αύξηση των συναλλαγματικών εισπράξεων και αποθεμάτων της με απρόσμενη ένταση ρευστότητας σε μια δύσκολη συγκυρία», ενώ για τους Έλληνες εφοπλιστές σήμαινε «ανέλπιστα» κέρδη σε μια στιγμή που τα ναύλα ήταν σε ύφεση· για τον ελληνικό λαό σήμαινε κάποια ανακούφιση στις πολλαπλές ανάγκες του, ενώ, τέλος, για το στράτευμα σήμαινε, μερικό έστω, εκσυγχρονισμό του υλικού του. Αυτές είναι σε τίτλους, οι εκτιμήσεις αξιωματούχων της εποχής, όπως αναδεικνύονται από τη βιβλιογραφία. Ιδού μια τάξη μεγέθους: τα κέρδη της Αθήνας από το λαθρεμπόριο όπλων ανήλθαν σε 2,7 εκατομμύρια λίρες μόνο για το 1937, ποσό που κατέτασσε την Ελλάδα στην τρίτη θέση της κερδοφορίας, μετά την ΕΣΣΔ και τη Γαλλία, και μεταφραζόμενο σε ποσοστό πλησίαζε το 15% του παγκόσμιου λαθρεμπορίου όπλων στην Ισπανία.²⁶

Για το στρατιωτικό και το διπλωματικό επιτελείο του Φράνκο «η παράνομη ενίσχυση της ερυθράς Ισπανίας από τους Έλληνες και τη ναυτιλία τους συνιστούσε μεν μια αθέμιτη πολιτική πράξη», παράλληλα, όμως οι ίδιοι αξιωματούχοι τόνιζαν ότι, το σώφρον ήταν να αποδεχτεί κανείς ότι «η Αθήνα διαθέτει αξιόμαχο εφοπλισμό, μία αποδοτικότητα εταιρεία εισαγωγής, παραγωγής και διακίνησης πυρομαχικών, την εταιρεία *Cartoucherie Hellenique* του κυρίου Μποδοσάκη (...) και, τέλος, έχει ανάγκη να ενισχύσει τα συναλλαγματικά αποθέματά της, κι αυτό οφείλουμε να το λάβουμε υπόψη μας διότι πρόκειται για καθεστώς συγγενούς ιδεολογίας, το οποίο, σε τελική ανάλυση, έχει περισσότερη ανάγκη συναλλάγματος από άλλες μεγαλύτερες χώρες, όχι μόνο της αντίπαλης ιδεολογίας, που πλουτίζουν σε βάρος μας παραβιάζοντας τη Συμφωνία Μη Επεβάσεως στην Ισπανία».²⁷

Το υπονοούμενο ήταν, πρωτίστως, για τη ναζιστική Γερμανία και, δευτερευόντως, για τη φασιστική Ιταλία, καθόσον επιχειρηματίες των χωρών αυτών πουλούσαν όπλα στους δημοκρατικούς! Τις περισσότερες φορές αυτή η συναλλαγή γινόταν μέσω τρίτων μεσαζόντων, και ένας από αυτούς ήταν, βεβαίως, και ο Μποδοσάκης, η Εταιρεία Καλυκοποιείου του οποίου προμηθευόταν πρώτες ύλες και άλλο πολεμικό υλικό από τη γερμανική *Rheinmetall Borsig*, που ελεγχόταν από τον στρατάρχη Χέρμαν Γκέριγκ, ήταν, δηλαδή, καθαρά ναζιστικών συμφερόντων.²⁸

24 Όπως ανωτέρω, σημ. 22 και επίσης, Ιωάννης Π. Μεταξάς, (*Γενικό Παράρτημα*) *Εις το προσωπικό του ημερολόγιο* (Αθήνα: Γκοβότσης, 1971): 239-240; Θ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος...ό.π.:*148, 154, 221, 362-263. AMAE R1047/57: Romero Radigales a la Secretaría General de Asuntos Exteriores (Atenas 4-III-1937).

25 AHMAEG dossier 29.2: Empeirikos a Metaxás (Atenas 26-VIII-1938); dossier 35: Unión de Armadores Griegos a Viceministerio de la Marina Mercante (Atenas 12-X-1938); Empeirikos a Viceministerio de la Marina Mercante (Atenas 19-X-1938); Comité de Cooperación Marítima Griega a Rey Jorge II (Londres 23-XI-1938); Argyropoulos a Ministerio de Asuntos Exteriores (San Sebastián 25-XI-1938).

26 Όπως ανωτέρω, σημ.22. και 24.

27 Η εκτίμηση είναι του Σεμπαστιάν Ρομέρο Ραντιγάλες, διπλωματικού εκπροσώπου του Φράνκο στην Αθήνα (βλ. σχετικά ακολούθως, και για την παραπομπή στο Δημήτρης Φιλιππής, «Οδός Σκουφά 31: Διπλωματικός ισπανικός εμφύλιος στην Αθήνα»..., ό.π.).

28 Έχουμε αναδείξει αυτό το στοιχείο στις περισσότερες από τις ήδη μνημονευόμενες έρευνές μας, αλλά πρβλ. τα, Mogens Pelt, *Tobacco, arms and politics. Greece and Germany from Vord Crisis*

Υπήρξαν όμως και Γερμανοί επιχειρηματίες που συναλλάσσονταν απευθείας οι ίδιοι με τη νόμιμη ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός τέως πιλότου της *Lutwaffe*, ονόματι Antonio Raab, ο οποίος ήρθε σε ρήξη με το ναζιστικό καθεστώς, για να εγκατασταθεί στην Αθήνα, όπου έστησε στην οδό Πειραιώς, ένα ομώνυμο εργοστάσιο κατασκευής ανταλλακτικών αεροπλάνων και τα πουλούσε με δικούς του εφοπλιστές στην Ισπανία, όπου μάλιστα φέρεται πως συνέστησε μια θυγατρική του εργοστασίου του.²⁹

Φαίνεται, μάλιστα, ότι η πώληση γερμανικών εφοδίων στους δημοκρατικούς μέσω Ελλάδας και των Βαλκανίων είχε επεκταθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε η διπλωματική αντιπροσωπεία του Φράνκο, διατύπωσε πρώτα «έντονη διαμαρτυρία» (*enérgica protesta*) στην Αθήνα και προσωπικά στον ίδιο τον Μεταξά, για να ακολουθήσει μετά «βροχή καταγγελιών» (*lluvia de denuncias*) προς τη ναζιστική γερμανική κυβέρνηση και, μέσω του Ρίμπεντροπ, προς τον ίδιο τον Χίτλερ, που όφειλε να «συμμαζέψει» τους άπληστους συνεργάτες του, καθόσον «το Βερολίνο θα ήταν υπόλογο εάν έστω και ένας γερμανός στρατιώτης που πολεμά στην Ισπανία στο πλευρό του Φράνκο σκοτωθεί από γερμανική σφαίρα».³⁰

V. Ο «χορός των σπιούνων» και ο ακήρυχτος πόλεμος στο Αιγαίο

Το πρωτεύον ζήτημα για τον Φράνκο ήταν να σταματήσει τον ανεφοδιασμό των ερυθρών και να καταφέρει να ελέγξει το λαθρεμπόριο που γινόταν από τη Μαύρη Θάλασσα και το Αιγαίο. Και το κατάφερε, εντέλει, χάρη στις συντονισμένες διπλωματικές ενέργειες Ισπανών και Ιταλών διπλωματών στην Αθήνα και στην κοινή ιταλο-ισπανική αστυνόμευση της ευρύτερης Μεσογείου από τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα με επίκεντρο τη βάση της Ρόδου.

Για τον διπλωματικό εμφύλιο της Αθήνας ανάμεσα στον επίσημο πρόξενο της νόμιμης ισπανικής δημοκρατικής κυβέρνησης, Χοσέ Καν, και τον διπλωματικό εκπρόσωπο του Φράνκο, Σεμπασιάν Ρομέρο Ραντιγάλες, έχουμε αναφερθεί σε άλλη ευκαιρία, όπου εκθέσαμε κατά σειρά, την πραξικοπηματική κατάληψη της ισπανικής πρεσβείας από το διπλωμάτη του Φράνκο, τη δημιουργία από τον ίδιο, με ιταλική συνδρομή, ενός υποδειγματικού μηχανισμού αντικατασκοπίας και προπαγάνδας, που συνέδραμε αποτελεσματικά τον αγώνα της «εθνικής Ισπανίας» στο εξωτερικό, την πολιτογράφηση Εβραίων ως Ισπανών, αλλά και, μετέπειτα, τη θετική συμβολή του και αποφασιστική συνδρομή του στη σωτηρία τους... Αυτά είναι μερικά από τα στοιχεία που συνθέτουν ένα πραγματικό αστυνομικό μυθιστόρημα και αποδεικνύουν ότι ο Φράνκο επιβλήθηκε στρατιωτικά, αφού πρώτα επεκράτησε διπλωματικά, καθώς, μέσω Ελλάδας, κατάφερε να ελέγξει πλήρως τον ανεφοδιασμό των δημοκρατικών, χάρη στις λεπτομερή καταγραφή και σύνταξη της «μαύρης λίστας των ελληνικών πειρατικών

to World War 1929-41 (Copenhagen: University of Copenhagen, 1998) και Gerald Howson, *Arms for Spain: The Untold Story of the Spanish Civil War* (London: St. Martin's Press, 1999): 200-201.

29 Δημήτρης Φιλίππης, Προφασισμός...ό.π.: 270. Βλ. και, Δημήτρης Φιλίππης, «Ελλάδα-Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο. Σχέσεις-αντιπαραθέσεις-εμπειρίες». Ο *Πολίτης*, τχ. 142 (Αθήνα, Μάρτιος 2006): 21-25.

30 *Αυτόθι*: 257.. Ενημερώνουμε με την ευκαιρία με νέες αναφορές από ισπανικά αρχεία την ήδη επαρκή τεκμηρίωση των προηγούμενων ερευνών μας: AMAE R833/4: Magaz a Jordana (Berlín 21-II-1938); Magaz a Jordana (Berlín 2-III-1938); Magaz a Jordana (Berlín 3-III-1938); Magaz a Jordana (Berlín 6-III-1938); R1047/56: Romero Radigales a Jordana (Atenas 3-VIII-1938); Magaz a Jordana (Berlín 10-VII-1938); Memorándum por el Estado Mayor de la Marina (Burgos 22-IX-1938); Serrat a Jordana (Varsovia 26-IX-1938); Romero Radigales a Jordana (Atenas 24-X-1938).

του λαθρεμπορίου», που συνέτασσε ο Ρομέρο Ραντιγάλες, με τη συνδρομή της ιταλικής πρεσβείας.³¹

Από τα Δωδεκάνησα (από τη ναυτική βάση της Ρόδου, πρωτίστως) εκκινούσε «ένας κοινός ιταλο-ισπανικός στόλος» (υποβρύχια και πολεμικά), που αστυνόμευε και «χτένιζε» το θαλάσσιο χώρο από την υφαλοκρηπίδα της Κύπρου, το Αιγαίο και το Ιόνιο έως και την Αδριατική, ενίοτε δε έφτανε ως το Γιβραλτάρ (αν και το βορειο-αφρικανικό πέλαγος έως τα ισπανικά παράλια υπαγόταν στην ευθύνη της «αμιγώς» ιταλικής βάσης της Μεσσήνης). Ο ιταλο-ισπανικός στόλος συνέλαβε ή βύθισε σε αυτό το χώρο δεκάδες «πειρατικά πλοία με εφόδια ενίσχυσης προς ερυθρούς». Υπάρχουν περιπτώσεις πλοίων που συνελήφθησαν ή βυθίστηκαν, στο Σαρωνικό, την Κεφαλονιά ακόμα και έξω από τη Σκύρο (Εικόνα 4). Μπροστά σε αυτά τα περιστατικά, αγγλική εφημερίδα (η *Journal of Commerce and Shipping Telegraph*) έγραψε τότε ότι ο Φράνκο, με τη συνδρομή του Μουσολίνι, «είχαν κηρύξει τον πόλεμο στο ελληνικό εμπορικό ναυτικό»,³² πολύ πριν ο «Ντούτσε» βυθίσει το «Έλλη» (...ας το προσθέσουμε).

Οι κατηγορίες των πειρατικών πλοίων που βυθίζονταν ή συλλαμβάνονταν ήταν σε γενικές γραμμές οι εξής: «αδιευκρίνιστης προέλευσης εμπορικά ατμόπλοια χωρίς ταυτότητα, σημαία και εθνικότητα», «μπάρκα πολεμοφοδίων με σημαία ευκαιρίας» (υπάρχουν κατάλογοι πλοίων που άλλαζαν όνομα σε όποιο λιμάνι έφταναν), «πλοία με ψεύτικα παραστατικά και εμπορεύματα παραλλαγής» (τα πάνω κουτιά ζάχαρη τα κάτω μπαρούτι) και πλοία με «παραπλανητικό λιμάνι προορισμού» (Οράν, Μασσαλία ή Μεξικό αντί για Βαρκελώνη, Βαλένθια, Βαlearίδες). Τέλος, σε ειδική κατηγορία καταγράφονταν τα πλοία με «ψεύτικο νηολόγιο» (τα ελληνόκτητα προτιμούσαν ή βρετανική σημαία ή σημαία Παναμά) για να αποφεύγεται ο ενδελεχής έλεγχος από τους αξιωματούχους της ΣΜΕ, όταν θα προσέγγιζαν στα ισπανικά παράλια.

Έχουμε παρουσιάσει σε άλλες μελέτες σχετικές λίστες, όπου ως επί το πλείστον αναφέρεται το όνομα του πλοίου, του πλοιοκτήτη και η χωρητικότητα.³³ Εδώ παρουσιάζουμε αντίστοιχη τεκμηρίωση από τον τύπο της εποχής (Εικόνα 5).

Τέλος, εντοπίζονται και περιπτώσεις εφοπλιστών ή αξιωματικών «πληροφοριοδοτών», που «κάρφωσαν» το λαθρεμπόριο στον ένα ή τον άλλον αντίπαλο με καθαρό κέρδος για τον πληροφοριοδοτή ένα 10% επί της παραγγελίας με ρήτρα επιστροφής στον ιδιοκτήτη του συλληφθέντος πλοίου και άμεση απελευθέρωση του πληρώματος (που ενίοτε δεν τηρούνταν τουλάχιστον σε σύντομο χρόνο). Το βέβαιο ωστόσο είναι ότι απ' αυτό το «χορό των σπιούνων» (*baile de espías*), ο «Καουντίγιο» βγήκε σαφώς ωφελημένος, όπως παραδέχονταν οι διπλωμάτες του, κυρίως επειδή κατακράτησε πολλά από τα καλύτερα πλοία που συνέλαβε (ελληνικά, τα περισσότερα) και μερικά τα μετέτρεψε μάλιστα σε πολεμικά.

31 Γι' όλα αυτά πρβλ. τα Δ. Φιλίππης (επιμ), 1936. *Ελλάδα και Ισπανία*, ο.π. (κυρίως τις συνδρομές του επιμελητή, «Οδός Σκουφά...», ό.π., του Κώστα Κατσούδα, «Στη σκιά του 1292. Ο ισπανικός εμφύλιος και οι Σεφαρδίτες Εβραίοι στην Ελλάδα», και της Matilde Morcillo, «Η Ισπανία και οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης. 1913-1945»). Πρβλ. ακόμη, Δημήτρης Φιλίππης, «“Λίστες” διάσωσης για Ισπανούς και Ιταλούς Εβραίους στην Ελλάδα της Κατοχής». *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 535 (Αθήνα, Ιούνιος 2013): 95-105. Δημήτρης Φιλίππης, «Μελανοχίτνες σταυροφόροι στη Μεσόγειο. “Εθνική και ηθική αγωγή” του φασιστικού Νέου Κράτους και η κληρονομιά του», *The book's journal*, τχ. 49 (Αθήνα, Νοέμβριος 2014): 82-89.

32 AHMAEG dossier 29.2: Empeirikos a Metaxás (Atenas 26-VIII-1938); dossier 35: Unión de Armadores Griegos a Viceministerio de la Marina Mercante (Atenas 12-X-1938); Empeirikos a Viceministerio de la Marina Mercante (Atenas 19-X-1938); Comité de Cooperación Marítima Griega a Rey Jorge II (Londres 23-XI-1938); Argyropoulos a Ministerio de Asuntos Exteriores (San Sebastián 25-XI-1938).

33 Πρόκειται συλλήβδην για τις μελέτες της σημ. 6.

Τα «υπεξαίρεμένα πλοία της μαύρης λίστας», όπως καταγράφονται στις πηγές, ουδέποτε επεστράφησαν παρά τις προσπάθειες διεκδίκησής τους από την ελληνική διπλωματία (κυρίως του έλληνα εκπροσώπου στο Μπουργος, Π. Αργυρόπουλου). Στα επαναλαμβανόμενα διαβήματα του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών και έως το 1949, ο Φράνκο φέρεται να απάντησε ότι κατανούσε τις τότε οικονομικές ανάγκες της «φίλης χώρας», δεν κατανούσε όμως τους λόγους για τους οποίους η ίδια αυτή χώρα «είχε επιμείνει τότε να επιλέξει τις “μπάσταρδες αξίες” (*valores bastardos*) αντί για τις “ανώτερες αξίες” (*valores superiores*) που πρέσβευε»!³⁴

VI. Μασκαράδες ναυτικοί

Το παρόν συνέδριο δίνει την ευκαιρία να εστιάσουμε στην «πειρατεία έμφυκου υλικού» (στοιχείο που ως τώρα έχουμε αξιοποιήσει λιγότερο³⁵). Πολλοί εθελοντές για να φτάσουν ευκολότερα στην Ισπανία (Αλικάντε) και να καταχτούν στις Διεθνείς Ταξιαρχίες μεταμφιέζονταν σε «ναύτες» στα πλοία που έκαναν λαθρεμπόριο και σ' αυτό τον τομέα προσέφερε σημαντική βοήθεια ο («αριστερών πεποιθήσεων») ελληνισμός της Μασσαλίας. Σε άλλες περιπτώσεις επρόκειτο για πραγματικούς «λιποτάκτες», ναύτες και αξιωματικούς, οι οποίοι από πεποίθηση και από επιλογή εγκατέλειπαν τα πλοία τους που εφοδίαζαν τους εθνικιστές και κατατάσσονταν στη συνέχεια στις Διεθνείς Ταξιαρχίες.

Μαρτυρίες ναυτικών αναφέρονται με περισσή παραστατικότητα στους «κουρσάρους» των πολεμικών του Φράνκο και του Μουσολίνι, που συλλάμβαναν τους «πειρατές της δημοκρατίας».³⁶ Εκτός από τα αρχεία, τα γεγονότα αυτά επιβεβαιώνονται και από ρεπορτάζ του φασιστικού τύπου, αλλά και σπουδαία λογοτεχνικά έργα (όπως του Τσίρκα) ή άλλες αυτοβιογραφικές μαρτυρίες ναυτεργατών συγγραφέων, έστω και αν δεν συγκαταλέγονται στις δέλτους της μεγάλης λογοτεχνίας. Και είναι χαρακτηριστική, εδώ, η περίπτωση του Βασίλη Λούλη (1901-1971) από την Κύμη της Εύβοιας.³⁷

Βεβαίως, δεν είναι όλα τόσο «επικά», καθώς «οι περισσότεροι ναυτεργάτες δεν ήθελαν να γίνουν ήρωες της Ισπανίας» (όπως είχαν κάθε δικαίωμα, άλλωστε). Το πιο συχνό φαινόμενο ήταν τα ελληνικά πληρώματα να εγκαταλείπουν τα πλοία τους πριν να εισέλθουν στα ισπανικά ύδατα. Έτσι, στους ενδιάμεσους σταθμούς ανεφοδιασμού (Μασσαλία, Οράν), αυτά τα πληρώματα «αντικαθίστανται σχεδόν εν τω συνόλω τους από ενδεείς Σενεγαλέζους ναυτικούς, έτοιμους να ριψοκινδυνέψουν για ένα κομμάτι ψωμί (...) μέσα σε αυτά τα σκαριά, που ταμπογιατίζουν με χρώματα κατάλληλα

34 Βλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, «1939-49: “Ελληνικά πλοία εις ισπανικούς μέλανες πίνακες και υπό ισπανικὴν σημαίαν”(Αντίποινα Φράνκο στην Ελλάδα για ενίσχυση “ερυθρών” και το προηγούμενο της Μ. Ασίας)», *Polyptychoh/Πολύπτυχον. Homenaje a Ioannis Hassiotis Αφιέρωμα του Πανεπιστημίου της Ιρανάδας στον καθηγητή Ιωάννη Χασιώτη*, Γρανάδα 2008, σ. 189-205. Τα λοιπά στοιχεία από, AMAE R1047/57: Romero Radigales a Secretaria General de Asuntos Exteriores (Atenas 15-VII-1937); Romero Radigales a Sangroniz (Atenas 28-VIII-1937); “Nota sobre los servicios navales de Rumania y Grecia” (Salamanca 12-I-1938).

35 Ακριβέστερα το αξιοποιούμε ως ένα βαθμό σε μελέτη που παραμένει ακόμα «υπό δημοσίευση», από διεθνές συνέδριο που διεξήχθη στη Σαραγόσα τον Ιούνιο 2012 (“La guerra civil entre prefascismo y fascismo: los piratas de Metaxás y los corsarios de Musolini y Franco”, βλ. σημ. 1)

36 Η φράση είναι από έγγραφη έκθεση του έλληνα πλοιάρχου Α. Χριστοδούλου, στο πλοίο Cape Corso προς την εταιρεία του «Αθανάσιος Κουλούρας», για το πώς συνελήφθη το πλοίο και υπεξαίρεθηκε το φορτίο του από το ναυτικό του Φράνκο στο Γιβραλτάρ, τον Αύγουστο του 1938. Πρβλ. D. Filippis, *Documentación...* ό.π.: 286-289.

37 Για τη λογοτεχνία (Τσίρκα και Λούλη) βλ. Δημήτρης Φιλίππης, «Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος», στο Χρ. Λάζου, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη, Αίολος, Αθήνα, 2001, σ. 166-188. (και στο *Αντί*, τχ. 685, 12-4-1999). Και, Dimitris Filippis, «Grecia, Mediterraneo y América Latina en la Guerra Civil Española (1936-39)»...ό.π.

για να μη γίνονται εύκολα αντιληπτά από τις ναυτικές και αεροπορικές δυνάμεις του Φράνκο (Εικόνα 6).

Τέλος, αναφέρονται περιπτώσεις «κι άλλου είδους πειρατείας», δηλαδή μεταφοράς Εβραίων και Τσιγγάνων από την Ισπανία στην Ελλάδα και στο Ισραήλ κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, αλλά και αργότερα, λίγο πριν και μετά το τέλος του. Επίσης, καταγράφονται περιπτώσεις βύθισης πλοίων με γυναικόπαιδα που εγκατέλειπαν τη Βαρκελώνη, όπως και περιπτώσεις άρνησης άμεσης μεταφοράς στην Ισπανία των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης ως αντίποινο του Φράνκο για τη στάση τους στον ισπανικό εμφύλιο (τους θεωρούσε συνεργάτες ή δυνητικούς συμμάχους των «ερυθρών» – αλλά αυτό συνιστά ξεχωριστό ζήτημα με επαρκή, πάντως, διερεύνηση).³⁸

Επίλογος

Από τα ανωτέρω καταφάνηκε, πιστεύουμε, ότι το θέατρο των επιχειρήσεων του ισπανικού εμφυλίου είχε απέραντο εύρος (από τα ισπανικά μέτωπα έως τη Μαύρη Θάλασσα, και ... εδώ «μείναμε» μόνο στην Ευρώπη), ενώ η τύχη του αφέθηκε στα χέρια μυστικών πρακτόρων, καθορίστηκε από τα διπλωματικά παρασκήνια και, τελικά, «παίχτηκε» στα γραφεία τραπεζών, ναυτιλιακών επιχειρήσεων και εφημερίδων.

Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης ήταν να καταδείξει ότι ο ισπανικός εμφύλιος ήταν και παραμένει αστείρευτος σε πηγές και ερμηνείες, που δίνουν τροφή σε όλους τους τομείς της ιστορικής επιστήμης, όπως και ανεξάντλητος σε εμπνεύσεις, που τροφοδοτούν την τέχνη, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο. Εσείς θα κρίνετε εάν η ανακοίνωση που μόλις ακούσατε (ή θα διαβάσετε), επέτυχε του σκοπού της, ανεξάρτητα εάν ζητήσαμε «εκ προοιμίου» την επιείκειά σας...

38 Όπως σημ. 28., και Δημήτρης Φιλιππής, «“Λίστες” διάσωσης για Ισπανούς και Ιταλούς Εβραίους στην Ελλάδα της Κατοχής», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 535 (Αθήνα, Ιούνιος 2013):95-105.

Βιβλιογραφία

Α. Πρωτογενείς πηγές

1. Αδημοσίευτο αρχειακό υλικό

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Αθήνα

Γενικό Αρχείο Ισπανικού Υπουργείου Εξωτερικών [Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), όπου και το αρχείο της Ισπανικής Πρεσβείας στην Αθήνα (ΑΗΜΑΕΓ)], Μαδρίτη

2. Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό (Βιβλία-κατάλογοι)

Filippis Dimitris - Φιλίππης, Δημήτρης. *Recuperación documental: La Herencia Histórica Española en Grecia/Ανάκτηση Αρχειακού Υλικού: Η Ισπανική Ιστορική Κληρονομιά στην Ελλάδα. Primera Parte-Μέρος Α: Guerra Civil Española- Ισπανικός Εμφύλιος (1936-39)- Μέρος Β: II República Española-Β Ισπανική Δημοκρατία (1931-36). Διπλωματικά έγγραφα από το Αρχείο του Υπ. Εξωτερικών της Ελλάδας* [Madrid: Edición electrónica-Ηλεκτρονική έκδοση. Coordinación de la Edición: Foro de Formación y Ediciones Ministerio de Cultura de España-Υπουργείο Πολιτισμού Ισπανίας, με τη συνεργασία του: Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας/Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο (ΑΥΕ) και του Ινστιτούτου Θερβάντες της Αθήνας. 2009.

[Έντυπη έκδοση. Filippis, Dimitris. *Recuperación documental: La Herencia Histórica Española en Grecia. Tomo A: Guerra Civil Española(1936-39). Tomo B: II República Española-B (1931-36)*. Μαδρίτη: Ediciones del Orto, 2010].

Ανταποκριτές στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Κατάλογος Φωτογραφικής Έκθεσης. Επιμελητής: Carlos García Santa Cecilia. Επιμελητής της Ελληνικής έκδοσης: Δημήτρης Ε. Φιλίππης [Αθήνα: (Συν)έκδοση, Fundación Pablo Iglesias-Ινστιτούτο Θερβάντες-Μουσείο Νίκος Καζανζάκης-Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΣΗΕΑ, 2009].

3. Έντυπα (εφημερίδες-περιοδικά)

Σύγχρονα

Αντί

Διαβάζω

Ιστορία Εικονογραφημένη

Ελευθεροτυπία/Ιστορικά

The book's journal

Letra Internacional

El País

Παλαιότερα

Καθημερινή

Πρωία

Journal of Commerce and Shipping Telegraph

B. Δευτερογενείς πηγές

1. Ελληνική βιβλιογραφία (Μονογραφίες - βιογραφίες - απομνημονεύματα - μεταφράσεις)

Aguilar Fernández, Paloma. *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005 –μετάφραση από το ισπανικό πρωτότυπο του 1996).

Γεωργής, Γιώργος - Georgis, Giorgios. *Στους αντίποδες της Μεσογείου. Ισπανία-Κύπρος. Διαχρονικές Σχέσεις – En las antípodas del Mediterráneo. ESPAÑA-CHIPRE. Relaciones a través de los tiempos* [Δίγλωσση έκδοση (ελληνικά-ισπανικά). Λευκωσία-Nicosia: Εκδόσεις Εν Τύποις, 2010].

Λάζος, Χρήστος. *Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη. Έλληνες εθελοντές στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο 1936-1939* (Αθήνα: Αίολος, 2001).

Μεταξάς, Ιωάννης Π. (Γενικό Παράρτημα) *Εισ το προσωπικό του ημερολόγιο* (Αθήνα: Γκοβότσης, 1971).

Σφήκας, Θανάσης Δ. *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος: Ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία* (Αθήνα: Στάχυ, 2000).

Σωτηρόπουλος, Βρασύδας Χ. *Μποδοσάκης* (Αθήνα: Ερμείας, 1985).

Φιλιππής Δημήτρης Ε. (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία - Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007).

Φιλιππής, Δημήτρης Ε. *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός: Ελλάδα-Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010).

Χατζιώτης, Κώστας Χ. *Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης 1891-1970* (Αθήνα: Ίδρυμα Μποδοσάκη, 2005).

2. Ξένη βιβλιογραφία (μονογραφίες)

Alcofar Nassaes, Jose Luis. *Las Fuerzas Navales en la Guerra Civil Española* (Barcelona: Dopesa, 1971).

Casanova, Julián. *A Short History of the Spanish Civil War* (London: I.B. Tauris & Co Ltd, 2013) Ισπανική έκδοση: *España partida en dos-Breve historia de la Guerra Civil Española* (Barcelona: Crítica, 2014).

Filippis, Dimitris. *Historia y Literatura: La Guerra Civil Española en Grecia* (Madrid: Ediciones del Orto-Universidad de Minnesota, 2008).

Howson, Gerald. *Arms for Spain: The Untold Story of the Spanish Civil War* (London: St. Martin's Press, 1999). Ισπανική έκδοση, *Armas para España. La historia no contada de la guerra civil española* (Barcelona: Península 2001).

Pelt, Mogens. *Tobacco, arms and politics. Greece and Germany from Vord Crisis to World War 1929-41* (Copenhagen: University of Copenhagen, 1998)

Juliá, Santos. *Historia de las dos Españas* (Madrid: Taurus, 2005).

Zingarelli, Italo. *I Paesi Danubiani e Balcanici* (Milano: Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, 1938).

Viñas, Ángel. *Guerra, dinero y dictadura* (Barcelona: Crítica, 1984).

3. **Μελέτες, δοκίμια, άρθρα**

I.

Αγγελής, Βαγγέλης. «Εμφύλιος πόλεμος στη Μαδρίτη-ιδεολογικός πόλεμος στην Αθήνα», στο Δημήτρης Ε. Φιλίππης (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία-Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007): 115-145

Κατσούδας, Κώστας. «Στη σκιά του 1292. Ο ισπανικός εμφύλιος και οι Σεφαρδίτες Εβραίοι στην Ελλάδα», στο Δημήτρης Ε. Φιλίππης (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία-Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007): 167-182

Morcillo, Matilde. «Η Ισπανία και οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης. 1913-1945» στο Δημήτρης Ε. Φιλίππης (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία-Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007): 183-216

Paleologópolos, Dimitrios. «Έλληνες Αντιφασιστές Εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο», στο Anthony N. Zahareas & Yangos Anderadis (eds), *Grecia en España. España en Grecia-Hacia una historia de la cultura mediterránea. Primer Congreso Internacional-Atenas, 14-17 diciembre de 1996* (Madrid: Ediciones Clásicas, 1999): 57-71.

Σφήκας, Θανάσης Δ. «Το ελληνικό λαθρεμπόριο όπλων στον Ισπανικό εμφύλιο», *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* τχ. 16 (Αθήνα 3-2-2000): 30-35.

Σφήκας, Θανάσης Δ. «Η έκρηξη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, η ισορροπία δυνάμεων και οι ελληνικές αντιδράσεις. Καλοκαίρι 1936-καλοκαίρι 1937», στο Δημήτρης Ε. Φιλίππης (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία-Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007): 257-277

Φιλίππης, Δημήτρης, «Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος», στο Χρ.Λάζος, *Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη. Έλληνες εθελοντές στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο 1936-1939* (Αθήνα: Αίολος, 2001): 166-188.

Φιλίππης, Δημήτρης. «Ελλάδα-Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο. Σχέσεις-αντιπαραθέσεις-εμπειρίες». *Ο Πολίτης*, τχ. 142 (Αθήνα, Μάρτιος 2006): 21-25.

- Φιλιππής, Δημήτρης Ε. «Οδός Σκουφά 31: Διπλωματικός ισπανικός εμφύλιος στην Αθήνα», στο Δημήτρης Ε. Φιλιππής (επιμ.), *1936: Ελλάδα και Ισπανία* - Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του Ινστιτούτου Θερβάντες (Αθήνα: Βιβλιόγραμμα 2007): 116-145.
- Φιλιππής, Δημήτρης Ε. «1939-49: “Ελληνικά πλοία εις ισπανικούς μέλανες πίνακες και υπό ισπανικήν σημαίαν”(Αντίποινα Φράνκο στην Ελλάδα για ενίσχυση “ερυθρών” και το προηγούμενο της Μ. Ασίας)». *Polyptychoh/Πολύπτυχον. Homage a Ioannis Hassiotis. Αφιέρωμα του Πανεπιστημίου της Γρανάδας στον καθηγητή Ιωάννη Χασιώτη*. (Γρανάδα 2008): 189-205
- Φιλιππής, Δημήτρης Ε. «1939: το τέλος του Ισπανικού Εμφυλίου...2009: η συνέχεια του ιδεολογικού πολέμου. Παράλληλοι ως προς τη “διαχείριση της μνήμης και της λήθης” σε Ισπανία και Ελλάδα». *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 500 (Αθήνα, Φεβρουάριος 2010): 6-17.
- Φιλιππής, Δημήτρης. «“Μαύρο ψωμί”-δυο λόγια για την ιστορική περίοδο. Το κείμενο της παρουσίασης της ομώνυμης ταινίας στο Ινστιτούτο Θερβάντες, 6-6-2012», στο σύνδεσμο, http://juanitalaquejica.blogspot.com/2012/06/blog-post_9632.html
- Φιλιππής, Δημήτρης Ε. «“Λίστες” διάσωσης για Ισπανούς και Ιταλούς Εβραίους στην Ελλάδα της Κατοχής». *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 535 (Αθήνα, Ιούνιος 2013): 95-105.
- Φιλιππής Δημήτρης Ε., «Μελανοχίτωνες σταυροφόροι στη Μεσόγειο. “Εθνική και ηθική αγωγή” του φασιστικού Νέου Κράτους και η κληρονομιά του», *The book’s journal*, τχ. 49 (Αθήνα, Νοέμβριος 2014): 82-89.

II.

- Filippis, Dimitris. «La última guerra romántica vista desde Grecia», *Letra Internacional*, n. 105 (Madrid, invierno 2009): 62-70.
- Filippis, Dimitris. «Grecia, Mediterráneo y América Latina en la Guerra Civil Española (1936-39)», στο Efcimía Pandis Pavlakis (ed.), *América Latina y el Mediterráneo: ideas en contacto, Actas del XIV de la FIEALC*, Atenas, 14-16 de octubre de 2009 (Madrid: Ediciones del Orto, 2011): 314-125.
- Pelt, Mogens. «Bodosakis Athanasiadis: a Greek businessman from the East», στο Lars Andersen (ed.), *Middle Eastern Studies in Denmark* (Odense: Odense University, 1994)
- Sfikas, Th. D., «Greek attitudes to the Spanish Civil War», *Kambos: Cambridge Papers in Modern Greek*, 4 (1996): 105-132.

4. Αφιέρωματα περιοδικών

- Αντί, τχ. 685 («Ισπανικός Εμφύλιος». Αθήνα, 12-4-1999).
- Διαβάζω, τχ. 466 (Αφιέρωμα στον Φεδερίκο Γκαρθία Λόρκα- 70 χρόνια από το θάνατό του. Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006)
- Ελευθεροτυπία /Ιστορικά τχ. 16 («Ισπανικός Εμφύλιος». Αθήνα 3-2-2000)

5. Λογοτεχνία-ταινίες-κόμικς

Pan negro-Μαύρο ψωμί του Agustí Villaronga (2008)

La lengua de las mariposas-Η γλώσσα της πεταλούδας του José Luis Cuerda, 2003 [από το βιβλίο του Manuel Rivas, *¿Qué me quieres amor?* (Madrid, 2000)].

<http://culturacolectiva.com/siete-libros-sobre-la-guerra-civil-espanola/>. (επιλογή από λογοτεχνικά-κινηματογραφικά έργα αναφοράς για τον ισπανικό εμφύλιο)

Ιάνι Βαλέρια Λ. - *Ραβάσι Αλεχάντρο (Εικόνες). Ο Ισπανικός Εμφύλιος.-No pasarán* (Κόμικς. Αθήνα: Γνώση, χχε, το ισπανικό πρωτότυπο του 2007).

Jiménez, Carlos. *Todo Paracuellos* (Κόμικς. Barcelona: Random House Mondadori, 2007).

Giardino, Vittorio. *¡No pasarán! Las aventuras de Max Fridman* (Κόμικς. Barcelona: Norma editorial, 2011)..

Παραρτήματα

Εικόνα 1. Πρωτοσέλιδο (29-11-2008) σχετικά με την αποκάλυψη ομαδικών τάφων

Εικόνα 2. «Τα γεγονότα που μετέτρεψαν την ήσυχον Θεσσαλονίκη εις μίαν επαναστατημένην Βαρκελώνην», όπως έγραφε η Μακεδονία στην τρίτη σελίδα (πάνω) της 12ης -5-1936 και πρωτοσέλιδο της ίδιας μέρας, (κάτω) που ενέπνευσαν τον Επιτάφιο του Γ. Ρίτσου, καθώς στο κέντρο του διακρίνεται η «χαροκαμένη μάνη του νεκρού εργάτη-διαδηλωτή να οδύρεται γονυπετής δίπλα στο νεκρό γιο της»...

Εικόνα 5. Πρώια, 1-9-1937. Σε πρωτοσέλιδο ρεπορτάζ για τον εν εξελίξει εμφύλιο, σε πλαίσιο, χάρτης με τα πλοία τα οποία, τον Αύγουστο 1937, βυθίστηκαν ή βομβαρδίστηκαν ανά τη Μεσόγειο από τον ιταλο-ισπανικό στόλο. Από τα 18 πλοία που αναφέρονται στη λεζάντα του χάρτη, 7 είναι ισπανικά, 5 αγγλικά, 2 γαλλικά, και τα υπόλοιπα ανά ένα είναι: ιταλικό, ελληνικό, δανέζικο και τελευταίο και 18ο το ρωσικό Μπλαγκόφ (βλ. ανωτέρω Εικ. 4). Ας προσεχθεί ο αριθμός 10, που αναφέρεται σε ένα ιστορικό ισπανικό πλοίο, το «Θιουδα ντε Κάδιθ» (Ciudad de Cádiz), άλλοτε εκπαιδευτικό πλοίο του Πανεπιστημίου της Μαδρίτης, που η Β' Ισπανική Δημοκρατία το είχε μετατρέψει αρχικά σε πλοίο-φυλακή για τους συλληφθέντες εθνικιστές και έπειτα, μόλις ξέσπασε ο εμφύλιος, σε φορηγό ανεφοδιασμού...

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΝ ΙΣΠΑΝΙΑ

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ Η ΠΡΟΕΛΑΣΙΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΣΤΟΥΡΙΑΣ. - ΑΙ ΜΑΧΑΙ ΕΝ ΑΡΑΓΩΝΙΑ

ΔΙΑΣΤΑΣΙΣ ΒΑΛΕΝΘΙΑΣ - ΒΑΡΚΕΛΩΝΗΣ

ΠΑΡΙΣΙΟΙ, 7. (Ιδιαίτερα υπη-
ρσία).— Η προέλασις τών ἐθνικισ-
τῶν εἰς τὸ μέτωπον τῶν Ἀστού-
ριων συνεχίζεται βραδέως μὲν, λο-
γῇ τῆς ἀνάγκης ὅπως ἐκκαθαρί-
ζονται ἐπιμελῶς τὰ ἐκἀσποτε κα-
ταλαμβάνομενα ἐδάφη, ἀλλ' ἀσφα-
λῶς. Τόσον μάλιστα ἀσφαλῶς, ὥ-
στε καὶ αὐτοὶ οἱ κυβερνητικοὶ ἐν-
έχουν καμμίαν ἀμφιβουλίαν ὡς
πρὸς τὴν τύχην, ἣ ὁποῖα ἀνομένει
τὸ Χιχόν. Τοῦτο ἄλλως τε ἀποδει-
κνύεται καὶ ἀπὸ τὴν συνεχιζομένην
ἀθρόαν ἐξοδὸν προσφύγων, οἱ ὅ-
ποιοι καταφεύγουν πρὸς τὰς γαλ-
λικὰς ἀκτὰς. Οὕτω, κατὰ τὰς τε-
λευταίας ἡμέρας ἀπεβιβάσθησαν
εἰς διαφόρους γαλλικοὺς λιμένας
περὶ τὰς 6000 νέων προσφύγων.

τεινομένην πεδιάδα ἀπέχουν δὲ πε-
ρὶ τὰ 80 μόνον χιλιόμετρα ἐκ τοῦ
Χιχόν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴν ἀ-
ποκλείεται νὰ καταληφθῇ τὸ Χι-
χόν ὑπ' αὐτῶν. Φαίνεται ὅμως, πι-
θανώτερον, ὅτι ἐκκαθαριζομένου
προηγούμενος ὁλοῦ τοῦ περὶ τὴν
θάλασσαν, θὰ συνενωθῶν τὰ ἐξ ἀ-
νατολῶν καὶ ἐκ νότου προελα-
ύοντα στρατεύματα καὶ ὁμοῦ θὰ
ἐπιτεθοῦν κατὰ τοῦ Χιχόν, λόντα
συγχρόνως καὶ τὴν ἀπὸ μὲνων
συνεχιζομένην πολιορκίαν τοῦ Ὀ-
βιέδο, τὸ ὁποῖον κατέχεται μὲν
πάντοτε ὑπὸ τῶν ἐθνικιστῶν, πολιο-
ρκεῖται ὅμως εἰσέτι ὑπὸ τῶν τα-
γματῶν τῶν μεταλλωρύχων τῶν
Ἀστούριων.

Χθές, ἐθνικιστικὰ τρικινητήρια

εἰς μάχην διεξαγομένην ἐντὸς πε-
ριωρισμένου πεδίου.

Τὴν κατάληψιν ταύτην τῆς Μπेल-
χίτε, οἱ κυβερνητικοὶ παρουσιά-
ζουν ὡς ἰδιαίτερας σημασίας γε-
γονός, προσπαθοῦν δὲ νὰ τὴν ἐκ-
μεταλλεύθωσιν εἰς ἀντιπερισπασμὸν
τῶν ἐπιτυχιῶν τῶν ἐπαναστατῶν
εἰς τὸ θόρον μετωπόν.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΔΡΙΤΗΝ

Ἀνακοινωθέν τῆς κυβερνήσεως
τῆς Βαλένθιας ἀναφέρει ὅτι κατὰ
τὴν πρώην τῆς σήμερον οἱ ἐπανα-
σταταὶ ἐνήργησαν αἰφνιδιστικῇ ἐ-
πίθεσιν εἰς τὸν τομέα τῆς Μαδρίτης
ἀναγκάσαντες πρὸ στιγμῆν τὴν ἀ-
ριστέραν πτέρυν αὐτῆς κυβερνητικῶν

Ἰδού διατὶ κατέστη ἀναπόφευκτος ἡ διακοπή τῶν μεσογειακῶν κρατῶν. Χάρτης τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἄλλων σκαφῶν, τὰ ὁποῖα ὑπῆσαν ἐπὶ θέσεις, ἐμβαρδίσθησαν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ἰουλίου ἐν τῇ Μεσογείᾳ: 1. «Ἀντοῦς Μέντις» (Ἰταλία), 27 Ἰουλίου. 2. «Ζακ Σκιαφίνο» (Γαλλία), 30 Ἰουλίου. 3. «Μπρίτις Κόρπαλα» (Ἀγγλία), 5 Αὐγούστου. 4. «Μογ-
κασ» (Ἰταλία), 5 Αὐγούστου. 5. «Κτιστάκης» (Ἑλλάς), 7 Αὐγούστου. 6. «Τζιμπέλ Ἀμάρ» (Γαλλία), 9 Αὐγούστου. 7. «Καμπισόρο» (Ἰσπανία), 12 Αὐγούστου. 8. «Ἐθιθ» (Ἰσπανία), 13 Αὐγούστου. 9. «Κόντε ντὲ Ἀμπασάντο» (Ἰσπανία), 13 Αὐγούστου. 10. «Θιουδα ντὲ Κάδιθ» (Ἰσπανία), 16 Αὐγούστου. 11. «Μπιζούτε» (Ἰσπανία), 19 Αὐγούστου. 12. «Ἀρμού-
ρο» (Ἰσπανία), 19 Αὐγούστου. 13. «Μαρ Νέγκρο» (Ἰσπανία), 20 Αὐγούστου. 14. «Μαριάν Μόλερ» (Ἀγγλία), 27 Αὐγου-
στου. 15. «Ἀφρικαν Τραίντερ» (Ἀγγλία), 27 Αὐγούστου. 16. «Γούντφορν» (Ἀγγλία), 2 Σεπτεμβρίου. 17. «Χασόκο» (Ἀγ-
γλία), 2 Σεπτεμβρίου. 18. «Μπλαγκόφ» (Ρωσία), 3 Σεπτεμβρίου.

Εικόνα 6. Στις αποβάθρες του λιμανιού της Μασσαλίας, ιταλική εφημερίδα περιγράφει πώς μεταμφιέζονταν τα πλοία και τα πληρώματα. Το εντυπωσιακό είναι, ωστόσο, πως ενώ πολλοί εθελοντές έφταναν στο Αλικάντε μεταμφιεσμένοι σε ναύτες, την ίδια στιγμή πολλοί κληρικοί και καλόγηροι εγκατέλειπαν την Ισπανία με πλοία, επίσης μεταμφιεσμένοι σε ναύτες, καθώς μετά το πραξικόπημα του Φράνκο αποτελούσαν τα πρώτα «εύκολα» θύματα αντεκδίκησης της αντικληρικής και αντικαθολικής Β' Ισπανικής Δημοκρατίας. Στην «εθνική Ισπανία» του Φράνκο, πάντως, δεν πήγαν εθελοντές (εκτός από ένα τάγμα 1.500 φρανκικών Ιρλανδών καθολικών, που έφυγε γρήγορα), παρά μόνο επίστρατοι και επαγγελματίες του στρατεύματος (Ιταλοί και Γερμανοί), οι οποίοι πληρώνονταν αδρά από τις κυβερνήσεις τους. Μόνο οι Ιταλοί στρατιώτες ανέρχονταν σε 78.474, τη στιγμή που οι εθελοντές-υπερασπιστές της Β' Δημοκρατίας δεν ξεπέρασαν ποτέ τους 40.000...

Turin.--La "Gazzetta del Popolo" publica la siguiente crónica de su enviado en Marsella, Sandro Volta, acerca del contrabando francés en favor de los rojos españoles.

El puerto de Marsella está lleno de luces y de gritaría en un espectacular día de primavera: apenas he llegado de Italia y no sé resistir la tentación de irme a dar vueltas entre sus box en medio de las grúas que repiten los movimientos de las jirafas del jardín zoológico. Esperando que el sol se ponga y que sobre la ciudad se abra la flor de los anuncios luminosos, me abandono en los bancos del puerto viejo como el protagonista de una novela del ochocientos.

El muelle famoso

Un paso tras otro termino por encontrarme en el muelle "G", en aquel famoso muelle "G" que ha dado tanto que hablar ultimamente a los periódicos y que está dando que hacer a la diplomacia europea, porque es el punto en el cual hacen su carga de contrabando (soldados y material de guerra) los barcos dirigidos a los puertos de la España roja. El muelle "G" en otras palabras, es el lugar donde el Gobierno francés del Frente Popular viola sus propios compromisos de no intervención.

Pero esta tarde en el muelle "G" no se ve a ningún movimiento sospechoso y ya estaba para dirigirme hacia la Cannebiere cuando he tenido el encuentro menos esperado. He sido llamado por mi nombre por un viejo marinero que estaba fumando la pipa apoyado en un montón de cuerdas e inmediatamente he reconocido a ese hombre: es un navegante de Viareggio, uno de los que ha hablado Lorenzo Viani en una de sus narraciones, uno de aquellos "viajeros" que recorren el mundo de un puerto al otro como si se tratase de pasar de un café a una posada de la ciudad.

Momentáneamente desocupado y en espera de un nuevo embarco está ahora leyendo "El Conde de Montecristo" sobre su escenario y mientras tanto ha aprendido todos los misterios del puerto de Marsella.

"No es fácil ver los barcos piratas en el muelle "G"--me ha dicho el viareggino--porque después de todo lo que han publicado los periódicos tratan de ocultarse todo lo posible; atracan aquí solamente para completar de prisa y corriendo la carga y, en la espera, se mantienen ocultos en lugares en donde no basta la curiosidad para descubrir. Pero si usted quiere ver uno que dentro

En el muelle G de Marsella

Cómo se efectúa el contrabando de armas en los puertos rojos españoles

de muy pocos días saldrá para Barcelona, con carga de municiones, venga conmigo y le contentaré inmediatamente."

Cuenta un negro...

Vamos a Cap Janet y allí el amigo me enseña en el puerto de carenaje un barco pequeño, griego, en el cual se lee el nombre "Leonía". Es fácil darse cuenta de que acaba de ser pintado: en efecto, primero era de color gris claro y ahora, por el contrato, tiene color marrón y la quilla negra. Todos los vapores que hacen contrabando entre Francia y los puertos de la España roja han adoptado este disfraz porque las experiencias hechas a tal efecto han demostrado que estos colores son los menos visibles desde los aeroplanos.

Mientras nos embobamos en las cercanías como dos desocupados cualquiera vemos descender del "Leonía" un negro gigantesco vestido de andrajos increíblemente sucios. Con el aire más indiferente del mundo mi compañero le dirige la palabra mientras yo le ofrezco un cigarrillo.

"Me he enrolado para un viaje a Barcelona--dice el negro--. Pagan bien pero no quiere ir nadie porque parece que existe el riesgo de ser torpedeados. La tripulación estaba compuesta toda por marineros griegos; pero cuando han sabido de lo que se trataba se han negado a salir y han querido desembarcar desde el primero hasta el último. La nueva tripulación la han reclutado íntegra durante estos días en Marsella; la mayor parte somos senegaleses, pero hay también algún comunista español. Se habían enrolado también dos rumanos, pero al momento de embarcar han roto la soga fugiéndose con 1.500 francos cada uno que habían recibido como prima de embarque y ahora por culpa de estos dos frescos no quieren darnos un

céntimo de anticipo a los demás. Pero si no me pagan adelantado me los dejo antes de partir, porque "moi je m'en f... de l'Espagne".

El desahogo del negro me había ofrecido ya una primera pista y una rápida investigación que he podido realizar en pocas horas ha bastado para proporcionarme todos los elementos de este negocio del "Leonía" que constituye en orden al tiempo el último de una larga serie de violaciones de los acuerdos internacionales adquiridos por Francia a favor de los beligerantes rojos de Valencia.

Lo que embarca el "Leonía"

En la Rue de la République, aquí en Marsella, está la Agencia marítima "Ginesta" del Sr. Bonnet, el cual además de ocuparse de esto, es un personaje harto conocido del Frente Popular, y con esta agencia se relacionan casi todos los barcos que realizan contrabando a favor de los comunistas españoles. Con tal fin han sido alquilados numerosísimos pequeños barcos griegos, los cuales se han sometido a una sumaria "toilette" que los hace menos visibles durante la navegación; después que son cargados de hombres, armas y municiones en el muelle "G". En general, estos barcos parten de Marsella con la declaración de hacer ruta hacia Méjico o cualquier otro país de América central; pero está matemáticamente demostrado que todos descargan en los puertos rojos españoles y vuelven de ellos después de pocos días para un nuevo viaje.

El "Leonía" debe embarcar de un momento al otro por intermedio de la casa de expediciones "Aget", nueve mil trescientas setenta y cinco cajas de municiones con un total de cuatrocientos setenta mil trescientos siete kilos, cuyo peso neto de pólvora explosiva es de veintiseis mil doscientos kilos.

Oficialmente la carga va dirigida a Veracruz pero saben no pasará de Barcelona.

Mientras la nave está en el puerto de carenaje dos policías franceses hacen guardia de día y de noche, impidiendo a los curiosos que se aproximen demasiado y ha sido una verdadera casualidad si he logrado hablar con uno de los hombres de la tripulación porque de ordinario se procura que no se acerquen a nadie; pero una bocanada de humo ha vencido el corazón de un pobre negro.

He llegado a Marsella exactamente a las diecisiete y veinte y a la hora de cenar había podido recoger ya todos estos datos. Se me asegura que en veinticuatro horas hay por reunir algo que sea el cuento de nunca acabar.--LOGOS